

ПРИЛОГ ПРОУЧАВАЊУ ОСТАКА ОБЈЕКТА ИЗ КОМПЛЕКСА ИМАРЕТ ЏАМИЈЕ НА ДОРЂОЛУ

НЕЛА МИЋОВИЋ

САЖЕТАК:

Заштитним археолошким истраживањима локалитета Скендербегова 12 откривени су остаци објеката за које се претпоставља да припадају комплексу Имарет џамије. Уз џамију, коју је изградио 1548/1549. године Мехмед-паша Јахјапашаић, подигнути су медреса, караван-сарај и имарет-хан. Страдала је 1688. године, аустријским освајањем Београда 1717. године претворена у магацин ратне опреме, а затим додељена фрањевцима који су је користили као цркву. Стару Имарет џамију обновио је 1741. године Јахја-паша Хатибзада. У историјским изворима помиње се као Имарет, Јахја-пашина и Синџирли џамија до 1895. године, када је нестао њен последњи траг просецањем Душанове улице.

Откривени остаци објеката и покретни археолошки налази датовани су у период од 16. до 19. века. Неочекивано откриће представља налаз гроба без гробних прилога. Иако је откривен уз зид објекта за који претпостављамо да припада периоду 16. и 17. века његово датовање није могуће. За разлику од гроба, налаз два нишана и надгробне плоче са уклесаном годином 1211. (1796/1797), који су откривени у бунару – потврђују да се на овом простору налазио комплекс Имарет џамије и муслиманско гробље.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: *Скендербејева 12, Имарет џамија, Мехмед-паша Јахјапашаић, медреса, шехер, фрањевци, нишани*

ABSTRACT:

Protective archaeological investigations of the site at Skenderbegova 12 revealed the remains of buildings that are assumed to belong to the Imaret mosque complex. Next to the mosque, which was built in 1548/9 by Mehmed Pasha Jahjapašić, stood a madrasa, caravanserai and imaret han. The site was devastated in 1688, and, after the Austrian conquest of Belgrade in 1717, it was converted into a military equipment warehouse, and subsequently handed over to the Franciscans, who used it as a church. The old Imaret mosque was reconstructed in 1741 by Hatibzade Yahya Pasha. It was mentioned in historical sources as Imaret, Jahja Paša and Sindžirli mosque until 1895, when its last traces were erased by its dissection by Dušanova street.

The remains of buildings and portable archaeological finds discovered are dated to the period from the 16th to the 19th century. An unexpected discovery was that of a grave without grave goods. Although it was discovered next to the wall of a building that we assume belongs to the period of the 16th and 17th centuries, its dating is not possible. In contrast to that grave, the discovery of two nišans and a tombstone inscribed with the year 1211 (1796/97) in a well act as confirmation that the Imaret mosque complex and the Muslim cemetery were located in this area.

KEYWORDS: *Skenderbegova 12, Imaret mosque, Mehmed pasha Jahjapašić, madrasa, šehar, Franciscans, nišan tombstones*

Проучавање прошлости Дорћола до сада се заснивало на различитим историјским плановима, гравирама, турским пописима, забелешкама путника који су пролазили кроз Београд и малобројним археолошким истраживањима. Резултати заштитних археолошких истраживања настали праћењем земљаних радова и обављањем заштитних археолошких интервенција током изградње новог објекта на локалитету Скендербегова 12 (простор у оквиру блока између улица Скендербегове, Цара Душана и Книћанинове), у периоду од 2019. до 2021. године, били су повод за настанак овог рада. Циљ истраживања је био откривање остатака објекта из комплекса Имарет џамије (џамија, турбе, медреса, мектеб, хан), на свим деловима градилишта који нису били обухваћени ранијим археолошким истраживањима, а помињу се у историјским изворима и прате у континуитету на плановима насталим у периоду од 17. до 19. века.

По завршеним археолошким истраживањима, анализирани су прибављени теренски подаци и доступна грађа (извори, литература и историјски планови) и потврђена је претпоставка да се на предметном простору налазе остаци објекта из комплекса Имарет џамије. Имајући у виду лепоту и значај Имарет џамије, која је била понос шехера Београда и око које су се формирали и други објекти важни за функционисање истоимене махале, али и самог шехера, у раду је представљен и кратак историјат настанка београдских џамија и муслиманског погребног ритуала у периоду од 16. до 19. века.

Најстарији помен о џамијама у Београду потиче из 1521. године када су Османлије после освајања Београда претворили митрополитску Цркву Успења Богородице у џамију султана Сулејмана Хана. Исте године, црква фрањевачког самостана у Дунавском подграђу такође је претворена у џамију. Већ 1536. године Београд добија статус шехера, муслиманског града највишег ранга. У њему тада постоје само четири турске махале, са 79 кућа и четири џамије. С временом, број махала се повећавао, а тиме и број џамија, па је 1571. године број махала порастао на 21.¹

Од познатих џамија подигнутих у 16. веку издвајају се: џамија у Горњем граду, џамија у Доњем

граду и месџид (задужбине султана Сулејмана); Имарет џамија коју је подигао Јахјали Мехмед-паша у Доњој чаршији и Шехидлик џамија.

Путници који су у 17. веку пролазили кроз Београд оставили су знатно више података о броју и изгледу џамија. Иако се подаци из путописа разликују, највише у броју џамија, они су ипак једно од сведочанстава о постојању џамија у овом периоду османске владавине Београдом. Од западних путника издвајају се записи Отендорфа, који је 1663. године, као члан аустријског посланства за преговоре с Турцима, у неколико махова долазио у Београд и навео да у њему постоји 56 великих и 20 малих мошеја.² Евлија Челебија, који је у Београду боравио 1660. године, помиње 217 михраба, тј. исламских богомоља³, док Хазим Шабановић сматра да је то претеран број, као и да је Челебија оставио попис имена 35 џамија, а могло их је бити од 75 до 80.⁴ У другој половини 17. века несумњиво је опао број џамија јер је један део свакако страдао у турско-аустријским борбама 1688. године, као и током повлачења турске војске када су Турци запалили Савско и Дунавско подграђе.

За период од 1688. до 1717. године нема много података, али је извесно да су неке џамије обновљене после ратних борби, као и да су тада подигнуте две добро познате: Бајракли, према Шабановићу после 1660. године, и Батал џамија око 1585. године, под називом Ејнехан-бегова.

Аустријском владавином (1717–1739) Београд је потпуно изменио изглед, па је у том *чишћењу вароши и рушењу старих зграда и неујошребљивих ујиврђења*⁵ страдао и извешан број џамија (џамије у Горњем и Доњем граду најпре), док је у вароши остављен већи број џамија које су, као грађевине од чврстих материјала, могле бити искоришћене у друге сврхе. Из пописа 1728. године види се да је постојало 17 џамија које су служиле као магацини разне робе, једна као војна болница, једна за *држање комедије*, а једна за приватно становање⁶, док је седам употребљено за цркве које су користили различити католички редови: тринитари, језуити, капуцини, фрањевци, минорити и Јермени-католици. Поред ових 17, постојале су и још две: једна је служила као

војна болница ван варошког рејона, док је друга у вароши служила као католичка катедрала. Ниједна цамија није претворена у православну цркву.

За време своје нове владавине Београдом (1739–1789), Турци су обновили већи број цамија, а онима које су биле претворене у католичке богомоље или магацине вратили су пређашњу улогу. Подигли су и већи број нових, од којих се посебно издвајала задужбина султана Махмуда у Горњем граду.

У борбама око Београда и аустријском бомбардовању 1789. године страдао је већи број цамија, па је на Брушовом плану из овог доба забележено само 15. До 1806. године нема поузданих података о броју и изгледу цамија у Београду. Очигледно је да су извршене поправке само на оним објектима који нису били много оштећени, као и да новоподигнутих није било. У борбама са устаницима 1806. године Турци су користили цамије као уточишта, а по Карађорђевој освајању града коришћене су за становање преосталог турског живља.

Даљи тренд смањивања броја цамија и њихово запуштање наставили су се и почетком 19. века, нарочито у доба турско-српске управе. Путописци тога доба, међу којима је и Јоаким Вујић, 1826. године бележе 30 цамија у Београду, које су највећим делом *бајтал*, *јорушене* и *јоваљене*⁷, док Ф. Каниц 1861. године помиње 15, Анастас Јовановић 11, а Вук Ст. Караџић 14 цамија.

После мира у Канлици 1862. године, принудног исељавања преосталог турског становништва, као и рушења Турске махале, а нарочито у периоду после ратова 1876–1878. године, када је Србија добила потпуну независност, врло брзо су ишчезле и последње београдске цамије. Већина је страдала током ноћи, *несрећним случајем*, или су се саме урушиле због неодржавања. Каниц 1887. године бележи само једну – Бајракли цамију, која је и до данас остала једина београдска цамија.⁸

Имарет / Јахја-пашина и Синџирли цамија

Простор у оквиру блока између данашњих улица Цара Душана, Дубровачке, Книћанинове и Високог Стевана представља део некадашње До-

ње чаршије, у којој су у 16. веку подигнуте Табачка, Шехитлук и цамија Мехмед-паше Јахјапашића, као и истоимене махале око њих. О томе сведоче и три историјска плана (Талијански за 17. век, Брушов за 18. век и Турски за 19. век). Највећа и најлепша била је Имарет или Јахја-пашина цамија, коју је 1548/1549. године подигао Мехмед-паша Јахјапашић.⁹ О њеној изградњи Челебија је оставио податке на основу хроностиха изнад улазних врата:

*Зејни [име песника] кад је видео довршену
ову задужбину, овако јој срочи хроностих:
Ово је једна бојомоља за народ
божијеј њосланика Мухамеда.¹⁰*

Као један од седам синова Јахја-паше и брат познатог Бали-бега, првог турског гувернера Београда 1521. године, Мехмед-паша Јахјапашић се истакао у турским борбама са Угарском северно од Саве и Дунава. Био је знаменити крајишки војвода и непомирљиви непријатељ Хабзбурговаца кога савремени турски историчари зову *Ојировница Гуја*.¹¹ Иако су подаци о њему непотпуни, зна се да је 1527–1533. године био смедеревски санџак-бег и поново 1536–1641. године, када је постао и главни заповедник турских граничних трупа на том делу турске границе према Аустрији. Средином маја 1543. године, постављен је за будимског беглербега. Ниједан смедеревски санџак-бег се није толико посветио урбаном уређењу Београда колико је то учинио Мехмед-паша Јахјапашић и то на почетку турске власти у њему, управо када су се формирале установе неопходне за функционисање једног муслиманског града.¹² Сматра се да је 1548. године умро у Будиму¹³, мада нова сазнања указују на то да је сахрањен у Београду у близини својих задужбина.¹⁴

Имарет цамија се први пут помиње у попису из 1560. године, када је пописан и Јахјапашићев вакуф који је обухватао неколико села у околини Београда. Челебија је забележио и да је ова цамија добро посећена јер се налази на прометном месту, да је саграђена од ратног плена и да је *јонос шехера Београда*. Уцртана је и у Гумпов план из 1688. године и у Талијански план из 1696. године.¹⁵

Била је монументалних димензија и састојала се од читавог комплекса зграда: медресе поред џамије, великог караван-сараја, као и имарет-хана (јавна кухиња). Описујући имаретски хан, Челебија наводи да је он задужбина Мехмед-паше Јахјапаше, као и да је у њему боравак био бесплатан чак и да путник остане месец дана; потребно је било само да се помоли за душу добротвору.¹⁶ Бесплатан боравак у Имарет-хану указује да је Мехмед-паша Јахјапаше био богат човек, а судећи по Челебијиним казивањима ради се вероватно о томе да су у поседу Мехмед-паше били многобројни виногради који су били ослобођени плаћања пореза. Вакуф Мехмед-паше Јахјапаше је 1560. године убирао приходе из Миријева, Горњих и Доњих Сланаца и Вишњице у укупном износу од 17.465 аспри¹⁷, што се поклапа са Челебијиним описима винограда који се простиру од југоисточне стране шехера до села Вишњице, с тим да су само виногради Мехмед-пашиног вакуфа били ослобођени плаћања пореза.

Страдала је 1688. године, а аустријским освајањем Београда 1717. године претворена у магацин ратне опреме. На неким плановима из 1789. године на њеном месту је уцртана Францисканска црква, што значи да је џамија служила фрањевцима у периоду 1717–1739. године. У попису из 1728. године под бројем 241 уписани су турска школа и две џамије, једна већа и једна мања, којима су се служили фрањевци. Постојање школе доказује да је реч о Имарет џамији, јер је школа свакако Јахјапашева медреса. Мања џамија вероватно представља турбе. Из пописа се види да је џамија до 1721. године служила као магацин артиљеријских реквизита и барута, а да је тада додељена фрањевцима који су већу џамију употребили за цркву, а мању за Свети гроб.¹⁸

У августу 1717. године, петорица фрањеваца опсерваната, припадника провинције Босне Сребрене, изабрано је за мисију у Београду. Место за резиденцију додељено им је у *Немачкој вароши* и то крај Дуге пољане, непосредно уз једну велику и две мање џамије које су добили на коришћење, с тим да су на адаптацију велике џамије у цркву морали да чекају. Поред ових објеката, добили су и једну кућу

у којој је требало да уприличе мисна славља, чекајући одобрење да џамију претворе у цркву. После три године добили су дозволу за почетак адаптације џамије у цркву и 13. априла 1721. године, уз присуство Александра Виртембершког, гувернера тадашње Краљевине Србије, и других личности у служби Двора, џамија је свечано претворена у цркву посвећену Узнесењу Бл. Дј. Марије. Здање је благословио надбискуп Јован, натпастир заједнице београдских Јермена унијата, што је била необична почаст. Крајем 1727. године додељена им је локација звана *Имарет* за изградњу резиденције и нове цркве, а наредне године постављен је и камен темељац. Непознато је до које је фазе стигла изградња нове цркве, али је неспорно да су манастир и Црква Св. Ивана Капистрана у Београду спаљени убрзо после новог доласка Османлија.¹⁹

Катанчић такође наводи да је 1728. године на овом простору започета изградња новог манастира, чија је црква била посвећена Св. Јовану Капистрану (освећена 1730. године). У исто време џамија није срушена већ је задржана као *сџара црква*.

Према Спару, манастир фрањеваца налазио се на Дорћолу близу језуитског манастира. Катедрална црква има базиликалну основу с полукружном апсидом. Испред ње је био празан трг. Можда је то грађевина коју је Спар приказао на цртежу бр. 12 и на цртежу опсаде Београда са висоравни Земуна. Црква доминира својом околином. Имала је веома висок кров, висок звоник барокног стила и високе прозоре који подсећају на каснију неоготику у католичкој црквеној архитектури 19. века. У почетку је то била парохијска црква, али је после наименовања првог католичког епископа уздигнута на степен катедрале. Она је постала претварањем једне од најрепрезентативнијих џамија у цркву.²⁰

Виловски је видео план преправке ове џамије у цркву, затим нацрт њеног олтара, чему се чудило што се сачувао, јер су други важнији планови били изгубљени.²¹

Конаци фрањеваца и језуита имали су основу неправилног четвороугла, затим спрат, приземље и подрум. Према Д. Поповићу, датум зидања францисканског манастира пада између 1728. и 1730.

године. Већ у току 1728. године подигнут је спрат и по, трпезарија и подрум испод ње. Према плану, требало је да има око 50 соба.²²

После поновног доласка Турака у Београд, држава је 1739. године преузела и обнављање двеју старих џамија које су биле више оштећене: Имарет џамију, задужбину Мехмед-паше Јахјапаше из средине 16. века, и Тирбалу (Зурбалу) џамију.²³

Тако је стара Имарет џамија обновљена 1741. године. Финансирала се из два извора, из ђумрука и из вакуфа Јахја-паше Хатибзаде, чије је име носила после 1741. године, па је отуда јасно зашто се назива Јахја-пашина џамија. До 1746. године захваљујући вакуфу београдског везира Јахја-паше Хатибзаде, вероватно се издвојила и махала са средиштем у Имарет џамији на Дорђолу.²⁴ Уцртана је у Брушов план из 1789. године на истој локацији, а улица која је испод ње пролазила насила је име Јахја-пашина.

После београдског мира, оснивачи свих вакуфа су се старали о оснивању мектеба, школа за основно верско образовање и описмењавање муслиманске деце. Тако је уз обновљену Имарет џамију Јахја-паша подигао нов мектеб и одредио за његовог хоџу 20, а за помоћника 10 акчи на дан. Његовом вакуфнамом предвиђено је да 15 ученика мектеба сваког дана по три пута учи за душу задужбинара суру Ихлас из Курана која представља суштину исламског веровања, као и да за то добијају од вакуфа по једну акчу на дан.²⁵

Поред мектеба, мухафиз Београда Јахја-паша Хатибзаде је до старе Имарет џамије Мехмед-паше Јахјапаше основао једну медресу, која је радила до 1717. године, о чему сведочи рукописна књига из 1715. године коју је у овој медреси преписао Мехмед, син Хусеина, вероватно софта у Имарет медреси. Вероватно су одаје ове старе медресе 1728. године употребљене као стан калуђера фрањевачког реда. У том случају, њен нови задужбинар Јахја-паша је обновио ову стару медресу, некада најугледнију у Београду. За мудерисе у његовој медреси су, као и некада у Јахјапашевој, постављене београдске муфтије. Плата мудериса износила је, као и хоџе Јахја-пашиног мектеба, свега 20 акчи на дан. По жељи задужбинара,

у медреси су изучавана основна питања из шеријатског права и тумачење Курана, тефсир. Предавања су држана у џамији. Задужбинар је сваком ученику који је становао у ћелијама медресе одредио три акче на дан.²⁶

У 19. веку Јахја-пашина џамија се помиње у документима већ 1801. године, а затим 1813. и 1816. године. Према речима Елезовића, народ је ову џамију прозвао Синцирли или Синцир-џамијом зато што је имала неке ланце који су висили на њеној капији. На Турском плану града и вароши до Шанца из 1863. године²⁷ под бројем 134 означена је Јахја-пашина џамија, коју Д. Поповић назива Синцирли џамијом.²⁸ Комарчић, говорећи о овој џамији за период око 1820. године, назива је Синцир џамијом, наводећи да се око ње налази гробље.²⁹

Судбина Дорђола, а са њом и судбина Синцирли џамије и махале, запечаћена је после бомбардовања Београда 1862. године, односно после предаје градова Србима 1867. године. Последњи помени ове џамије су Ковачевићев цртеж из 1870. године и тврдње Сретена Поповића из 1878. да је тада већ срушена, могуће крајем године, иако се појављује у Зарићевом плану с почетка 1878. године.³⁰ Веселиновић наводи да су Дубровачка, Душанова, Видинска и неке друге улице нивелисане крајем септембра 1886. године. До 1892. године на рушевинама турског града на Дорђолу просечене су најлепше београдске улице. Душанова улица је 1895. године већ калдрмисана па је тада морао нестати и последњи траг срушене Синцирли џамије.³¹

Архитектура

На основу аналогија са другим џамијама тога времена, а пре свега на основу Челебијиних описа, као и доступних историјских планова, претпоставља се да је Имарет џамија била правоугаоне основе чија је једна страна два пута дужа од друге. Средњи део покривала је велика купола, а по две куполе упола мањег пречника од главне налазиле су се у сва четири угла. Централна купола је имала дрвену конструкцију, а побочне куполе, предворје и побочни тремови били су покривени оловом и грађени

Сл. 1. Остаци зида објекта (16–17. век) и људског скелета (20. век), 2020. (фотографија: Снежана Нејовановић)

од чврстог материјала. Положај бочних тримова у односу на главну зграду остаје непознаница, али се може претпоставити да су са улазним тремом образовали двориште у чијем је средишту био шадрван.

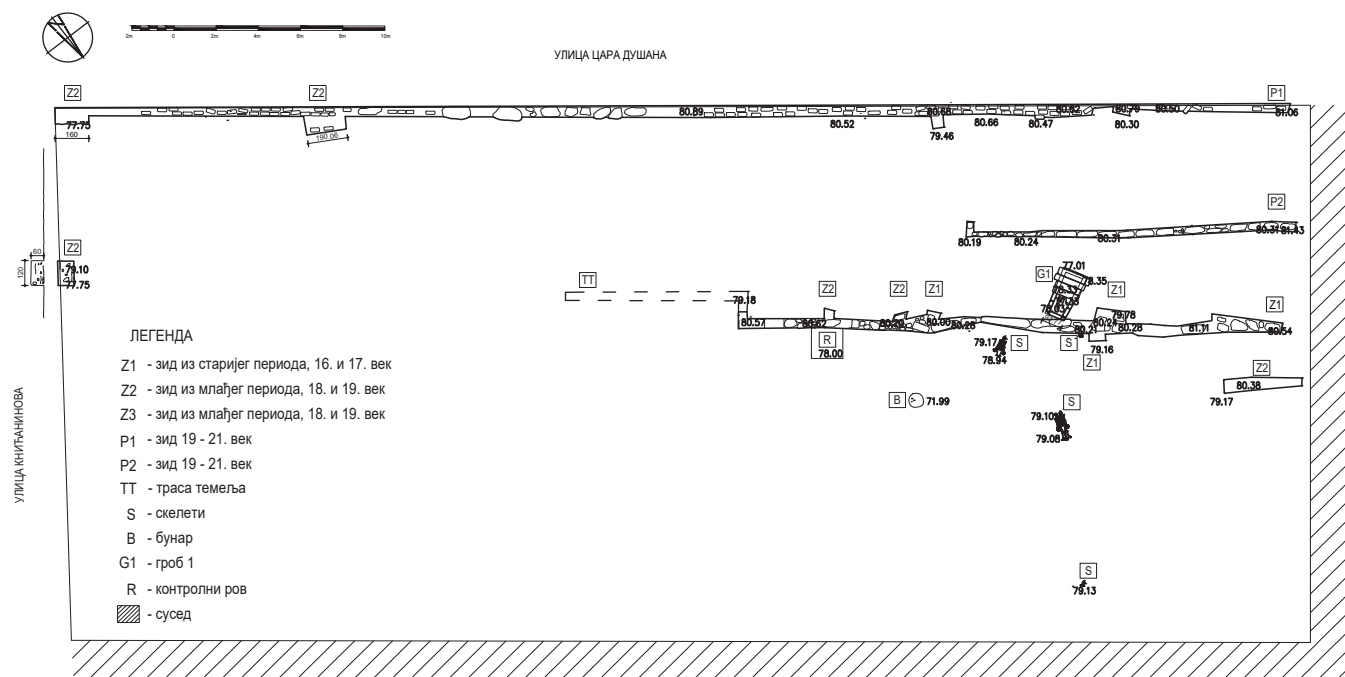
Према опису Е. Челебије, изнад врата Имарет џамије на југоисточној страни налазио се натпис из којег сазнајемо да је подигнута 1548/1549. године.

Нова Јахја-пашина џамија (Синцирли џамија), која је трајала кроз 18. и 19. век, била је мање монументална али грађена од чврстог материјала. Припада типу једнопросторне поткуполне џамије квадратне основе. Сачувана су три цртежа комплетног изгледа зграде и два делимичног изгледа, па се на основу ових цртежа и Јосимовићевог и Зарићевог плана претпоставља да је дужина стране квадратне основе била око 14 м, док би висина објекта била око 18 м. Џамија је била добро осветљена јер је имала на свакој страни по два прозора у висини приземља и по један изнад њих. На свакој од страна осмоугаоног тамбура био је такође по један прозор. Од спољних украса је имала камене оквире око отвора и кровне венце скромно профилисане. Ка-

нелирано минаре је у то време, око 1870. или 1878. године, када су настали ови цртежи, било полусрушено, без крова и оgrade од шерефета. Такође, на цртежу архитекте К. Јовановића, уочава се кружни прозор на једној страни осмоугаоног тамбура. И на поменутом цртежу ентеријера изнад михраба уочава се кружни прозор. Михраб је у облику нише и доста богато декорисан профилицијама и флоралним елементима. Изнад михраба налазио се цитат из Курана. У унутрашњости Синцирли џамије примењени су сараценски луци, како се завршава и сама ниша тромпе испод које је доста скромна група сталактита. Јиречек 1874. године описујући њену унутрашњост тврди да је на унутрашњим зидовима постојала сликана декорација.³²

Археолошка истраживања локалитета Скендербегова 12

Током археолошких истраживања која су на локалитету Скендербегова 12 обављена од 2019. до 2021. године откривени су остаци зида укупне ду-

Сл. 2. Остаци објеката из комплекса Имарет џамије, 2022.
(цртеж: И. Филиповић Јорк)

жине 25,94 м. У његовој изградњи констатоване су две фазе које се могу сместити у период од 16. до 17. века и од 18. до 19. века.

Старијој фази припадају остаци темељне зоне и зида од ломљеног камена, очуваних димензија 16,8 м x 0,45 м и највише очуване висине 1,37 м (на ситуационом плану означени као Z1). У зиду и темељној зони, откривени су остаци људских костију без гробних прилога. На основу Челебијиних описа, доступних историјских планова, на основу положаја, начина зидања и квалитета камена, претпостављамо да део откривеног зида представља остатке Имарет џамије (1548–1688) (сл. 1, 2).

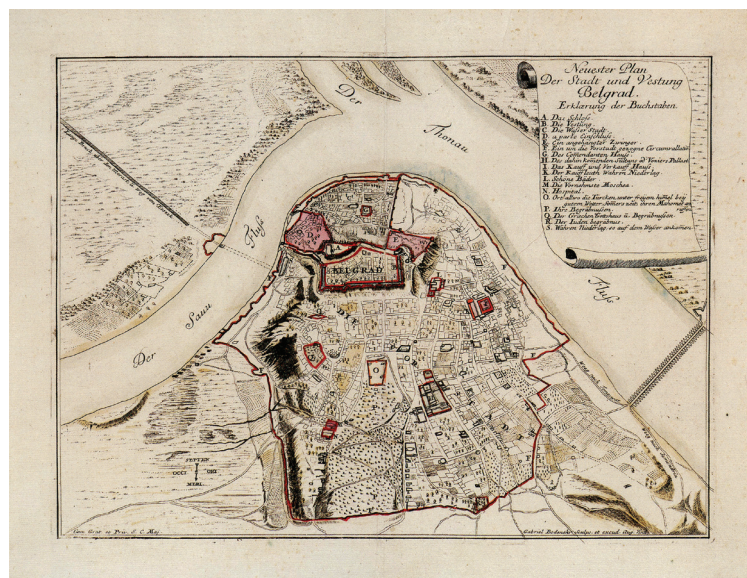
Зид Z1 се прекида на 16,8 м у дужини од 0,50 м и на истој траси наставља се зид (Z2) од правилно тесаних камених блокова, димензија 9,14 м x 0,45 м x 1,37 м. Очувана висина у контролном рову износи 2,62 м. Темељ објекта, зидан од камена и опеке, од зидног платна одвојен је очуваном стопом. Да би се истражило дно темеља, отворен је контролни ров димензија 1,5 м x 1,5 м. У њему је осим темељне зоне констатована и велика количина шута

који је претио да уруши откривени зид, па је даљи ископ обустављен. Остаци зида Z2 се после 9,14 м уочавају на коти 79,18, али само као траса темељне јаме дужине 8,66 м. У односу на зид Z1 јасно се види разлика у начину зидања, облику и обради камених блокова те се зато претпоставља да су ово остаци објекта из 18. и 19. века, када цео комплекс поново носи име Имарет, односно Јахја-пашина или Синџирли џамија. Истом културном слоју припадају: остаци темељне зоне и делови зида димензија 1,20 м x 0,70 м x 0,60 м откривени у делу градилишта према Книћаниновој улици; остаци темељних зона од камена и опеке на углу Книћанинове и Цара Душана, затим у профилу ископа ка Улици цара Душана, као и у делу градилишта на граници грађевинске линије према суседним објектима (сл. 2).

Зидови означени као P1 и P2 припадају објектима подигнутим крајем 19. века и у 20. веку, а постојали су до рушења 2019. године. За изградњу темеља ових објеката коришћен је камен разграђен из зидова Z1 и Z2.

Сл. 3. План Београда с новим утврђењима изграђеним 1695. и 1696. године, Сибињ, 1699. (извор: МГБ И₁ 312)

Сл. 4. План Београда, Ауизбурџ, 1717. (извор: МГБ И₁ 3775)

Најмлађем слоју (20. век) припадају остаци два мушка и једног женског скелета, откривени у земљи без гробне конструкције и покретних археолошких налаза на основу којих бисмо могли да их датујемо. Налаз војничког шлема у непосредној близини указује да је вероватно реч о страдалим током бомбардовања у Другом светском рату.³³

Током радова на реконструкцији Улице цара Душана, који су се обављали истовремено кад и радови на изградњи новог објекта на градилишту у Скендербеговој 12, откривени су остаци темељне зоне грађене од ломљеног камена и опеке који су означени као Z3. У Цара Душана 40 откривени су остаци турске калдрме. Поређењем висинских кота откривених налаза у Улици цара Душана и на локалитету Скендербегова 12 закључујемо да припадају истом културном слоју (18–19. век).

Преклапајући историјске планове и садашњу трасу Улице цара Душана, најпре Шабановић³⁴, а

затим Шкаламера и Поповић,³⁵ означили су у делу ближе Улици цара Душана остатке Јахја-пашине џамије из 1548. године, остатке медресе и мектеба ближе данашњој Книћаниновој улици (што би одговарало налазима наших зидова на локалитету Скендербегова 12), док је Имарет-хан, као што смо навели, означен на простору ближе углу Скендербегове и Дубровачке улице, што би одговарало налазу зидова из Скендербегове бр. 8–10. Поповић на истом простору у *Ресџишџуиџи џлана Београда око 1700. године*, под бројем 21 наводи Имарет-хан, а под бројем 22 Јахја-пашину џамију.³⁶

На *Плану Београда са новим утврђењима изграђеним 1695. и 1696. године*, који потиче из Сибиња 1699. године, на простору у оквиру данашњег блока улица који смо означили као локалитет Скендербегова 12 – уцртана је Имарет џамија³⁷ (сл. 3). У Боденеровом *Плану Београда, Ауизбурџ, 1717.* такође налазимо Имарет џамију на истом простору³⁸ (сл. 4).

Сл. 5. План Београда 1739, Рајни архив у Бечу
(Kriegsarchiv Wien-KAW), Sig. H III d 1410

У плановима Београда који потичу из периода 1717–1739. године на овом простору уместо Имарет / Јахја-пашине џамије уцртан је Фрањевачки самостан³⁹ (сл. 5). Поповић у *Ресџиструацији њлана Београда 1739, њосле аустријске реконструкције*, на месту Јахја-пашине џамије наводи Самостан фрањеваца.⁴⁰ На Штокељајевом *Плану Београда 1789*,⁴¹ поново налазимо уцртану Јахја-пашину односно Синџирли џамију (сл. 6). На *Турском њлану ѓрада и вароши у ѓраницама до Шанца 1863. ѓодине* под бројем 134 наведена је Јахја-пашина џамија, затим Турбе (135) и Јахја-пашина махала (139)⁴² (сл. 7).

Остаци муслиманског гробља и погребни ритуал

На коти 78.03, у здравици, откривени су остаци трапезоидног гроба Г1, димензија 2,38 м x 2,40 м x 1,20 м x 0,98 м x 0,93 м, оријентације југозапад–

Сл. 6. План Београда 1789, Рајни архив у Бечу
(Kriegsarchiv Wien-KAW), Sig. H III e 3163

североисток. Гроб је зидан од правилно тесаних правоугаоних камених блокова без везивног малтера. Поклопац гроба чине правоугаоне греде грубе израде. Сачуване су четири, од којих је највећа димензија 1,62 м x 0,34 м. У унутрашњости гроба (кота 77.33) приметни су трагови јаког горења, од којег су у највећем проценту страдали скелетни остаци покојника. На основу анализе остатака скелета претпоставља се да је у гробу сахрањен мушкарац старости око 65 година (сл. 8).

На основу оријентације гроба, положаја скелета као и изгледа гробне конструкције не можемо поуздано да тврдимо да је гроб муслимански. У историјским изворима нема помена фрањевачког сахрањивања на овом простору, па нема ни основе да гроб приписујемо фрањевцима. До краја истраживања није било могуће датовати налаз гроба иако је откривен уз остатке зида Z1, који су датовани у период од 16. до 17. века.

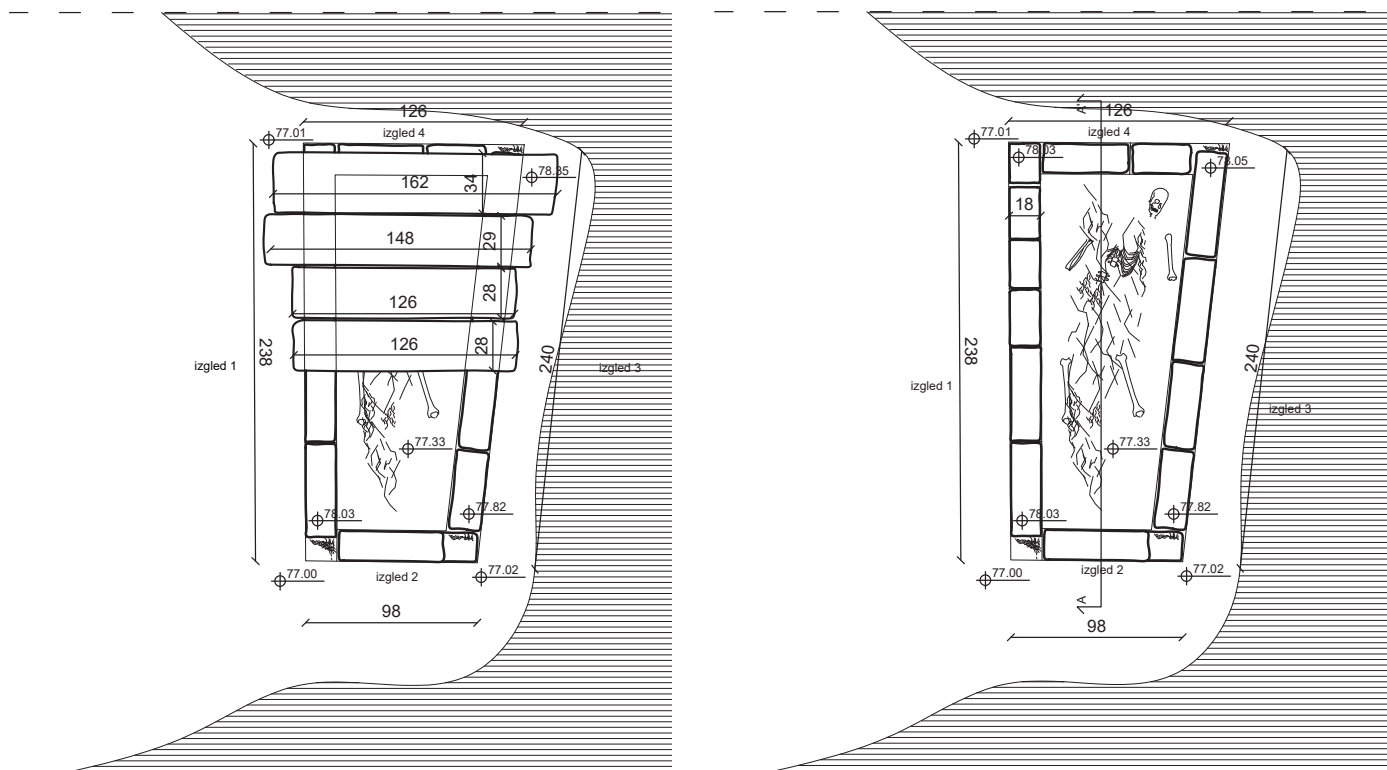
Сл. 7. Турски план града и вароши у границама до Шанца 1863. године (извор: Народна библиотека Србије, бр. 332 у Збирци караџа и џланова)

У покушају да до краја истражимо налаз гроба у контексту откривених зидова за које претпостављамо да припадају објектима из комплекса Имарет џамије, у наставку овог рада дајемо преглед историјских података о сахрањивању на овом простору, као и опис муслиманских погребних обичаја.

Ђурић Замоло је у реституцији *Талијанског џлана Београда из 1696.* године на простору нашег локалитета Скендербегова 12 учртала идентификоване објекте, међу којима је и *Имарет-џамија* (број 19), као и локације објеката који су постојали а нису учртани у наведени план: *Текија Мехмед-џаше Јахјайашевића* (50), *Мунири-ефендијино џурбе* (53), *Каравансарај Мехмед-џаше Јахјайашевића – Имарет хан* (57), *Јахјайашевићева медреса* (71) и *Јахјайашевићев имарет* (74).⁴³

Челебија наводи да је Абдул-ул-рахим ефендија, муфтија београдски сахрањен испред михраба Имарет џамије⁴⁴, као и да се у дворишту Имарет

џамије налазило турбе у којем је сахрањен Мунири Белгради, професор Јахјашевићеве медресе.⁴⁵ Мунири Белгради је био пореклом из Босне и звао се шејх Ибрахим бин Искендер. Писао је под књижевним именом Мунири и Мунири Белгради.⁴⁶ По завршеним студијама именован је за професора и муфтију у Београду, у којем је провео цео свој живот држећи предавања, издајући правна мишљења и пишући своја дела. Шабановић наводи да је умро вероватно 1617. године и да је сахрањен у харему Имарет џамије. Био је истакнути научник, писац и песник, написао је и једно географско дело *Seb izzat*, које нажалост није пронађено, као и дело *Silsilat al-mugarrabin*, значајно за проучавање државних редова на Балкану, њихових представника, учења и историјске улоге, спис *Nisab al-intisab* о разним еснафским удружењима и њиховом раду са становишта сунитског права и пословног морала. Зато ово дело има велики значај за проучава-

Сл. 8. Основа гроба Г1, 2020.
(цртеж: Ј. Парезанин)

ње еснафских организација. Мунири је уживао изузетно велики углед. То потврђује и његова богата кореспонденција с најугледнијим шејховима онога доба, као што су били Махмут Хујади из Скутара и Хусеин Ламекани, који су бранили дервише које је Мунири нападао.⁴⁷

Фотић такође наводи да је Абдурахим, муфтија београдски, сахрањен у Имарет џамији у мају 1656. године, као и да се тек недавно сазнало да је Мехмед-паша Јахјапаша сахрањен у Београду поред својих задужбина, о чему говори захтев Порти 1687. године да се пошаље нови читач Курана у *маузолеју покојној оснивача задужбине*.⁴⁸

Претпоставимо ли да остаци зида Z1 припадају Имарет џамији, онда је у откривеном гробу сахрањен Абдул-ул-рахим ефендија, муфтија београдски. Уколико су пак остаци зида Z1 остаци Мунири-ефендијиног турбета, онда је у гробу сахрањен Мунири Белгради, професор Јахјапаша-

ве медресе. Скромност гробне конструкције оставља нам мало простора за претпоставку да је у њој сахрањен Мехмед-паша Јахјапаша, ктитор комплекса Имарет џамије.

На коти 71.99 откривен је запуштен бунар. До краја 16. века Београд је већ био опремљен са два водовода, од којих је онај којим се допремала вода са извора Булбулдерског потока пролазио Дунавском падином, линијом данашње Господар Јованове улице, одакле су се рачвали краци за снабдевање водом бројних чесама, себиља и амама.⁴⁹ Очигледно је да је један крак снабдевао и шадрван у дворишту Имарет џамије. У бунару су откривена два турбана и један стуб који су припадали турским надгробницима – нишанима. По облику турбана и начину резбарења претпостављамо да се ради о налазу нишана који су припадали покојнику и покојници (сл. 9). Стуб нишана је висине један метар и нема трагова украшавања и натписа.

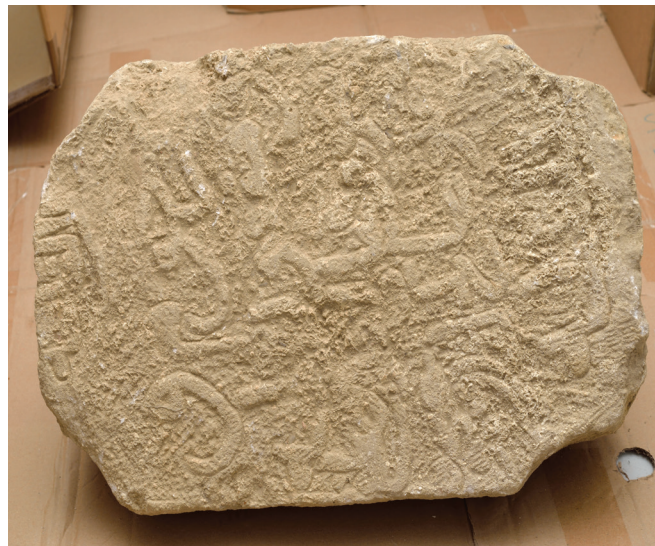
Сл. 9. Нишан (женски), 2020.
(фотографија: Снежана Нејовановић)

Аналогије нашим нишанима налазимо у јужном делу Србије, Санџаку, на Косову и Метохији, затим у Босни и Херцеговини, Македонији, али и Хрватској (најзначајнији налази потичу са локалитета Илок, Славонски Брод, Ђаково, Осијек).⁵⁰

У бунару је откривена и једна надгробна плоча димензија 0,46 м x 0,30 м (сл. 10), украшена вегеталним мотивима и уклесаним натписом из којег се једино чита: *El Fatiha, pred dušu Salihovu...1211*. Из натписа сазнајемо да се ради о покојнику који је сахрањен 1211. године (1796/1797). Надгробна плоча са исписом потврђује историјске податке да су Јахја-пашина/Синџирли џамија и њима припадајуће гробље постојали и крајем 18. века.

Најранији примери османских гробаља и надгробних споменика потичу из 15. века, из прве османске престонице – Бурсе. Надгробници имају уклесан натпис религиозног карактера на арапском језику и пружају врло сажете податке о преминулом: име, име оца и датум смрти.

Сам погребни обичај састојао се из два или три дела: тело преминулог је умотавано у тканину, а затим у дрвеном ковчегу преношено у џамију где је клањана молитва за његову душу у присуству целе заједнице. Потом је полагано у гроб, директно у земљу, без ков-

Сл. 10. Надгробна плоча, 2020.
(фотографија: Снежана Нејовановић)

чега, окренуто на леви бок ка кибли (у правцу Меке).

Почетак 16. века обележио је настанак карактеристичног османског погребног култа који се састојао из три елемента: важности која се све више придавала подизању споменика покојнику, изгледу уклесане представе покрива за главу (турбан), као препознатљиво обележје на надгробним споменицима, и развоју својеврсног текстуалног формата епитафа у којем арапски језик постепено бива замењен турским језиком.⁵¹

Иако је у почетку претерана видљивост, односно украшавање надгробних споменика, наишло на осуду јер би сви покојници требало да буду једнаки пред Богом, Османлије су врло брзо развиле истанчан укус за изградњу трајних споменика (маузолеји за султана и припаднике елите, као и исклесани и резбарени надгробници за добростојеће). Резбарене покривала за главу, најчешће турбана, за украшавање врхова надгробника изгледа да потиче из исте бриге за видљивошћу. Иако има мишљења да је ово остатак из предисламске турске традиције подизања антропоморфних споменика, вероватније је да је инспирација потекла из традиције стављања покривала за главу покојника на ковчег, а да је прави циљ био да се укаже на његов прави ста-

тус који је имао за живота. И коначно, прелазак са арапског на турски језик говори о растућој жељи да се покојник идентификује, па тако уместо да носи само једнообразне арапске верске стихове, који се понављају, на надгробним споменицима су почели да се бележе и детаљнији и конкретнији описи покојника, посебно у погледу статуса, покровитељства и породичних веза. Укратко, надгробници су почели да личе на социјалне маркере.

Организација османских гробаља јасно је одражавала ову еволуцију. Већа гробља су се налазила изван градских зидина, али су била лако видљива и често посећивана. Унутар града мања гробља су била везана за верске објекте, углавном цамије, и затворена иза зидова. Међутим, ови зидови су увек имали *џрозоре*, тј. отворе што је омогућавало да надгробни споменици буду видљиви пролазницима. Постојање гробница у оквиру гробља сугерише на постојање појма *џрайросџора* дефинисаног терминима *видљивост* или *близина исџакнуће личност*.

Погребни објекат – *џурбе* – могао је бити веома префињен и монументалан одражавајући статус умрлог. Скромне гробнице имале су облик надстрешнице ослоњене на четири или више стубова. Развијенији облик је полигоналан, покривен куполом, најчешће осмоугаони.⁵²

Најједноставнији облик османског сахрањивања био је гроб са два окомита камена за обележавање главе и стопала (нишани). Облици нишана су разноврсни. Постоје стеле које се у свом горњем делу завршавају равно, затим као кров на две или три воде. Постоје четворострани и вишестрани призматични стубови који се у свом горњем делу завршавају равно, затим на слеме или као пирамида или као скраћена пирамида с полукругом на врху, затим цилиндрични стубови који су на горњем крају заобљени. Такође, постоје и стубови у облику призме који се у свом горњем делу сужавају у врат на којем стоји турбан и за које неки аутори сматрају да спадају у најмлађе. На многим стубовима су исклесане разноврсне капе. По завојима турбана и по капама распознајемо професије умрлих.⁵³ Знатан број нишана има човеколики изглед и није тешко разликовати ниша-

не мушкараца од нишана жена. Мушки надгробни споменици били су украшени капама за главу умрле особе, с знацима његовог чина или припадности. Женски надгробни споменици обично су били украшени цвећем. Натписи и стихови на надгробном споменику давали су податке о личности и датуму смрти.⁵⁴ Од 18. века, захваљујући већој доступности мермера, надгробни споменици су виши, софистициранији јер усвајају барокне стилове, а епитафи расту у дужину.

Покретни археолошки налази

Уз зидове за које се претпоставља да су остаци објеката из комплекса Имарет цамије нису откривени покретни археолошки налази. Током радова на широком ископу откривени су:

– *Дубока калотасџа здела* на стопи прстенастог облика. Рађена је од пречишћене глине, црвене боје печења. Преко унутрашње и спољне површине нанета је глеђ зелене боје. Димензије посуде: висина 7 цм, пречник обода 16 цм и пречник дна 7 цм (сл. 11).

– *Дубока калотасџа здела* на стопи прстенастог облика. Рађена је од пречишћене глине, црвене боје печења. Преко унутрашње и спољне површине нанета је глеђ жуте боје. Димензије посуде: висина 6 цм, пречник обода 15 цм, пречник дна 7,5 цм (сл. 11).

Овај тип зделе (I/1) је најзаступљенији у материјалу у Београду (Североисточни бедем, Југоисточни бедем, Западно подграђе, Доњи град, Подножје Дунавске падине). Разликује се само по димензијама посуда. Јавља се у прва два века турске управе у граду, али и касније све до краја 18. века.⁵⁵

– *Лонац* косог, ребрасто профилисаног обода, кратког врата, јајоликог трбуха, равног дна, са тракастом дршком која полази од отвора и завршава се испод рамена суда. Рађен је од пречишћене глине, црвене боје печења. Преко површине је танак слој белог премаза. Унутрашња страна обода је глеђосана жутом бојом.

Откривене су две посуде истог типа које се разликују само у димензијама. Димензије веће посуде:

Сл. 11. Керамичке посуде, 2022.
(фотографија: Снежана Нејовановић)

висина 23 цм, пречник обода 14 цм, пречник дна 11 цм (сл. 11). Димензије мање посуде: висина 18 цм, пречник обода 13 цм, пречник дна 9,5 цм (сл. 11).

Овај тип лонца (II/23) истоветан је налазу са Североисточног бедема Горњег града Београдске тврђаве и датује се у раздобље 16–17. века.⁵⁶

– *Лонац* искошеног, споља ребрасто профилисаног а изнутра ужљебљеног обода заобљене ивице, кратког врата, овалног трбуха, ужег равног дна, с малом лучном дршком овалног пресека, која полази од краја обода и завршава се на средини трбуха. На нашем примерку постојала је још једна дршка, али је потпуно оштећена. Њени трагови се уочавају испод обода и на трбуху посуде (сл. 11). Рађен је од пречишћене глине, црвене боје печења. Преко унутрашње и спољашње површине суда нанесен је дебљи слој белог премаза, а унутрашњост је глеђосана. На ивицама обода присутни су трагови метала. Датује се у 16. век и припада типу лонца II/32. Аналогија: Доњи град.⁵⁷

– *Теџа* искошеног тракастог обода заобљене ивице, са жљебом у средини лоптастог трбуха и равног дна. Цела посуда је споља зелено глеђосана, док су кружни отвор и унутрашња површина глеђосани браон бојом. Димензије посуде: висина 9 цм, пречник обода 10 цм, пречник дна 6,5 цм (сл. 11).

Тегле су посуде мале запремине и специфичне профилације у којима се чувала кашаста храна (цем, мед и сличне намирнице), али се у њима и киселило млеко. Припада типу XI/4. Аналогије: Велики Калемегдан, Доњи град, Подножје Дунавске падине.⁵⁸

Дискусија

Археолошка истраживања локалитета Скендербегова 12 допунила су ранија сазнања о прошлости овог дела Доње вароши у периоду од 16. до 19. века и потврдила доступне историјске изворе, али и пред истраживаче ставила и одређене недоумице и дилеме. Највећу недоумицу представљали су делови зидова из два различита периода, као и налаз гроба у односу на откривене зидове.

Прва сондажна археолошка ископавања обавио је Археолошки институт током априла и маја 1978. године, у оквиру студије за урбанистичку реконструкцију Прве и Друге месне заједнице Дорћола. И пре ових истраживања извршена је анализа површина с могућим очуваним културним слојем и компаративна анализа картографских извора (стarih планова), насталих у периоду од 1683. до 1921. године. На основу добијених резултата, одређени су простори на којима ће се обавити сон-

дажна археолошка истраживања.⁵⁹ Током тих истраживања, на локалитету Цара Душана бр. 35а, у сонди 11/78, откривен је већи број фрагмената пећњака с рељефном представом аустријског царског грба. Здравница је констатована на коти 78.33, а изнад ње до коте терена (80.64) налазили су се насипни слојеви с материјалом 18–19. века.

На локалитету Цара Душана бр. 27, у сонди 12/78, откривена је слична ситуација као и у сонди 11/78.⁶⁰ Поповић и Шкаламера такође наводе да је у Цара Душана бр. 35 здравица откривена на коти 78.02.⁶¹

Током обављања земљаних радова 2012. године, на локалитету Цара Душана бр. 35, ближе углу са Книћаниновом улицом, откривени су делови темељне зоне од камених блокова, очуване висине око један метар. На локалитету Цара Душана бр. 31 откривени су темељни остаци објекта зиданог од камена и цигле који вероватно припадају периоду 18–19. века.⁶²

На локалитету Скендербегова 8–10 исте године откривени су остаци темељне зоне и зида, за које се, на основу положаја и компаративне анализе историјских планова Београда из 16. века, претпоставља да представљају остатке објекта који је припадао комплексу Имарет џамије. Шкаламера на том простору у *Преднацрџу њреїледної ѓлана Вароши 1688. їодине* наводи Имарет-хан.⁶³ Новаковић тврди да се медреса Мехмед-паше Јахјапашећила налазила *недалеко од ѓресека Дубровачке и Скендербеїове улице*.⁶⁴ Због близине коловоза и стамбене зграде, није било могуће обавити шири ископ. Остаци објекта су сачувани *in situ* и затрпани на самој ивици тротоара Скендербегове улице код броја 8–10.

Анализом резултата свих археолошких истраживања, као и преклапањем историјских планова, закључујемо да су на локалитету Скендербегова 12 откривени остаци објекта из комплекса Имарет џамије. Подигнута је крајем 16. века као Имарет џамија, уз коју су изграђени медреса, велики караван-сарај и имарет-хан (јавна кухиња), крајем 17. и почетком 18. века претворена у магацин ратне опреме, а затим у фрањевачку цркву и

на крају обновљена 1741. године под именом Јахја-пашина џамија, коју је народ прозвао Синцирли. На истом месту постојала је до 1878. односно 1895. године, када нестају њени трагови просецањем Душанове улице.

У тако дугом временском периоду доживела је судбину многих исламских објеката коју су нестали или због изградње нових објеката или због запуштености. Разградња њених зидова и коришћење материјала за изградњу нових објеката који су подигнути на истом простору крајем 19. века онемогућили су нам прецизније сагледавање и датовање остатака преградних зидова који су откривени између зидова *Z1* и *P2*. Самим тим, ове зидове не можемо да припишемо остацима новог фрањевачког манастира с подрумом, трпезаријом и спратом, за који Катанчић и Д. Поповић, али и други наведени аутори, тврде да је на овом простору изграђен између 1728. и 1730. године.

Уколико остаци темељне зоне и зида *Z1* припадају Имарет (Јахја-пашиној, односно Синцирли) џамији, онда смо склонили претпоставци да зидови *Z2* и *Z3*, откривени у делу локалитета према Книћаниновој улици и Цара Душана, које смо датовали у 18. и 19. век, припадају остацима новог мектеба који је Јахја-паша Хатибзада подигао после 1741. године уз обновљену Имарет џамију, као и остацима медресе која је радила до 1717. године, затим била коришћена као фрањевачки конак и обновљена после 1741. године. У том случају, остаци објекта из Скендербегове бр. 8–10 припадају имарет-хану.

Такође, уколико остаци зида *Z1* припадају Имарет џамији, онда је у откривеном гробу сахрањен Абдул-ул-рахим ефендија, муфтија београдски. Уколико су пак остаци зида *Z1* остаци Мунири-ефендијиног турбета, онда је у гробу сахрањен Мунири Белгради, професор Јахјапашећеве медресе. Скромност гробне конструкције оставља нам мало простора за претпоставку да је у њој сахрањен Мехмед-паша Јахјапашећ, ктитор комплекса Имарет џамије. Остаци нишана и надгробне плоче несумњиво указују на постојање Имарет џамије и гробља око ње и крајем 18. века.

Закључак

У северном делу Србије је мало сачуваних џамија, а још мање других објеката из османског доба. Већи број исламских објеката сачуван је на југу, у Санџаку, на Косову и Метохији, у Босни и Херцеговини и Македонији.⁶⁵ Београд је због свог специфичног положаја у исто време био и кале и шехер, значајнији као тврђава саграђена од тврдог материјала са кулама и бастионима и озидана бедемима, док је шехер подразумевао веће отворено градско место насељено искључиво или претежно муслиманским становништвом.⁶⁶

Управо због те сложености, изградња нових објеката и инфраструктуре је прилика да се открије, истражи и документује настанак и развој Београда као оријенталног шехера. Овај рад предста-

вља покушај да се сакупе и хронолошки представе резултати свих археолошких истраживања овог простора а коришћењем историјске грађе и старих планова докаже да су археолошки остаци откривени 2019–2021. године управо остаци објеката из комплекса Имарет џамије.

Нова истраживања простора у оквиру блока између улица Цара Душана, Книћанинове и Скендербегове сасвим сигурно ће донети и нове податке значајне за даље проучавање објеката из овог комплекса.

Нела М. Мићовић,

археолог

Завод за заштиту споменика културе

града Београда

nela.micovic@beogradskonasledje.rs

НАПОМЕНЕ:

- 1] Точанац Радовић 2019: 12; Веселиновић 1955: 105; Костић 1937: 777.
- 2] Никић 1958: 152; Гавриловић, Пандровић и Парезанин 2004: 63.
- 3] Делић 1937: 69..
- 4] Никић 1958: 152.
- 5] *Нав. дело*: 154.
- 6] *Истио*.
- 7] *Истио*: 157.
- 8] *Истио*: 163.
- 9] Његов отац Јахја-паша био је зет султана Бајазита Другог (1481–1512) и учествовао је у освајању Смедерева 1459. године, био је санџакбег Босне и беглербег Анадолије.
- 10] Елезовић 1932: 51; Ђурић-Замоло 1977: 33.
- 11] Елезовић 1940: 480–483.
- 12] Фотић 1991: 105.
- 13] Веселиновић 1955: 101; Никић 1958: 174.
- 14] Фотић 1991: 106.
- 15] Ђурић-Замоло 1977: 33.
- 16] Веселиновић 1955: 101; Ђурић-Замоло 1977: 81–82.
- 17] Веселиновић 1955: 102; Никић 1958: 174.
- 18] Ђурић-Замоло 1977: 34; Поповић 1935: 149.
- 19] Јовановић 2014: 52–55.
- 20] Васић 1974: 580; *истио* 1970: 620, План објављен на сликама 5 и 6.
- 21] Стефановић-Виловски 1905: 301.
- 22] 1935: 58.
- 23] Тричковић 1973: 77.
- 24] *Нав. дело*: 62–63.
- 25] *Истио*: 80.
- 26] *Истио*: 82.
- 27] Народна библиотека Србије број 332, Збирка карата и планова.
- 28] Елезовић и Поповић 1937а: 65–67; Елезовић и Поповић 1937б: 252.
- 29] Ђурић Замоло 1977: 34.
- 30] Веселиновић 1955: 105–106.
- 31] *Истио*; БОН 1895: 119.
- 32] Ђурић-Замоло 1977: 35–36 – сл. 14; Елезовић 1940: 484; Андрејевић 1984: 55 – напомена бр. 61.
- 33] Мићовић 2021: 7 – сл. 5.
- 34] Шабановић 1970: 36–37.
- 35] Шкаламера и Поповић 1978: 220–221.
- 36] Поповић 2019: 40 – сл. 16.
- 37] Наслов: *Pianta di Belgrado con sue fortification fattesi l' anno 1695 e 1696*, Сибињ, 1699, аутори: Ђовани Морандо Висконти и Стефано Велцер де Корона, бакрорез: 31 цм x 37 цм; МГБ И₁ 312; план је оријентисан на југ и релативно тачан; у Доњем граду су приказане крстом две цркве претворене у џамије; преузето из: Томић 2012.
- 38] Наслов: *Neuester Plan Der Stadt und Vestung Belgrad*, аутор и издавач: Габријел Боденер Старији, акварелисани бакрорез, 45,3 цм x 33,6 цм; МГБ И₁ 3775; преузето из: Томић 2012.

- 39] Наслов: *План Београда 1739*, Ратни архив у Бечу (Kriegsarchiv Wien-KAW), Sig. H III d 1410; размера 1 : 2700, потиче из 1740. године, оријентисан на југ; аутографија у боји, идентичан са планом Sig. H III d 1414; фото-негатив: Археолошки институт, сиг. 4114/2, ред. бр. 74.
- 40] Поповић 2019: 41 – сл. 17.
- 41] Ратни архив у Бечу (Kriegsarchiv Wien-KAW), Sig. H III e 3163, оријентисан према истоку; аутографија у боји; преузето из Археолошког института, ред. бр. 115.
- 42] Народна библиотека Србије бр. 332 у Збирци карата и планова, аутор: Рашид-беј, оријентисан на север; 100 цм x 90 цм; аутографија у боји; преузето од: Вукотић Лазар и Лалошевић 2010: XIII.
- 43] Ђурић-Замоло 1977: сл. 92.
- 44] Елезовић 1932: 51.
- 45] *Нав. дело*: 55; Ђурић-Замоло: 77, 79; Фотић 1991: 106.
- 46] Шабановић 1970: 30.
- 47] *Истии* 1974: 418–419.
- 48] Fotić 2001: 442; исти 1991: 106.
- 49] Шкаламера и Поповић 1978: 224.
- 50] Караџ и Žunić 2018: 87.
- 51] Ágoston and Masters 2009: 177–179.
- 52] *Нав. дело*: 47.
- 53] Bešlagić 1978: 11–13.
- 54] Ágoston and Masters 2009: 177–179.
- 55] Bikić 2003: 220–223.
- 56] *Нав. дело*: 44.
- 57] *Истии*: 46.
- 58] *Истии*: 79.
- 59] Роровић 1978: 118.
- 60] *Нав. дело*: 121; Поповић и Шкаламера 1978: 5.
- 61] Шкаламера и Поповић 1978: 213.
- 62] Мићовић 2013: 5–6 – сл. 4 и 7.
- 63] Шабановић 1970: 36–37.
- 64] Новаковић 1985: 28.
- 65] Здравковић 1964: 13.
- 66] Томић 2021: 7.

ЛИТЕРАТУРА:

- Ágoston, G. and Masters, B. (2009), *Enciklopedia of Ottoman empire*: New York: Georgetown University, Washington, D. C. : Wesleyan University, Connecticut.
- Андрејевић, А. (1984), *Исламска монументална архитектура XVI века*, Београд: Филозофски факултет у Београду : Институт за историју уметности : Српска академија наука и уметност : Балканолошки институт.
- Bešlagić, Š. (1978), *Nišani XV i XVI vijeka u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
- Bikić, V. (2003), *Gradska keramika Beograda (16–17. vek)*, Beograd: Arheološki institut, Naučno-istraživački projekat za Beogradsku tvrđavu (Posebna izdanja 39).
- Васић, П. (1970), *Барок у Београду 1718–1739*, у: Ослобођење градова у Србији од Турака 1862–1867. год. : Зборник радова приказаних на научном скупу САНУ одржаном од 22. до 24. маја 1967. год у Београду поводом прославе 100-годишњице ослобођења градова, ур. В. Чубриловић, Београд: Српска академија наука и уметности: 607–624.
- Васић, П. (1974), *Барок у Београду 1718–1739*, у: Историја Београда 1, ур. В. Чубриловић, Београд: Српска академија наука и уметности : Просвета: 573–584.
- Веселиновић, Л. Р. (1955), Нека питања из прошлости Београда XVI–XIX века, *Годишњак Музеја града Београда II* (Београд): 99–116.
- Вукотић Лазар, М. и Лалошевић, М. (ур.) (2010), *Београд у мајама и њановима од XVIII до XXI века*: Београд: Урбанистички завод Београда.
- Гавриловић, Н. Б., Пандуровић, С. и Парезанин, Р. (2004), *Београд*, Београд: Друго Деретино издање.
- Делић, М. (1937), Турске старине у Београду, *Београдске ојштинске новине* 1–3, година LV (Београд): јануар–март: 69–70.
- Ђурић-Замоло, Д. (1977), *Београд као оријентална варош њоу Турцима 1521–1867*, Београд: Музеј града Београда.
- Елезовић, Г. (1932), Евлија Челебија о Београду, *Београдске ојштинске новине* 1, година 50 (Београд): јануар: 6–55.
- Елезовић, Г. (1940), *Турски сјоменици I (1348–1520)*, Београд.
- Елезовић, Г. и Поповић, П. (1937а), Два турска плана Београда, *Београдске ојштинске новине* 1–3, година LV (Београд): јануар–март: 64–68.
- Елезовић, Г. и Поповић, П. (1937б), Два турска плана Београда, *Београдске ојштинске новине* 4–6, година LV (Београд): јануар–март: 250–257.
- Здравковић, И. (1964), *Избор трага за проучавање сјоменика исламске архитектуре у Југославији*, Београд: Југословенски институт за заштиту споменика културе.
- Jovanović, M. Z. (2014), *Istorija franjevačkog reda u Beogradu i župe Sv. Ante Padovanskog*: Beograd: Beogradska nadbiskupija: Beograd.

- Калдрмисање Београда, Комисијско извешће одбору општине града Београда (1895), *Београдске ојштинске новине* (Београд): 9. јул: 119–120.
- Караџ, Џ. и Џунић, А.** (2018), *Islamska arhitektura i umjetnost u Hrvatskoj, Osmanska i suvremena baština*: Zagreb: UPI-2M PLUS/AF Zagreb.
- Костић, А. М.** (1937), Дорћол некад и сад, *Београдске ојштинске новине* 12, година LV (Београд): децембар: 777–782.
- Мићовић, Н.** (2013), *Нови археолошки локалитети на територији Синџунума*: каталог непокретних културних добара: Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Мићовић, Н.** (2021), *Археолошка исцртавања у оквиру блока између улица Скендербејеве, Книћанинове и Цара Душана*: каталог непокретних културних добара: Београд: Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- Никић, Љ.** (1958), Цамије у Београду, *Годишњак града Београда V* (Београд): 151–206.
- Новаковић, Ж.** (1985), *Београд 1521–1683*, каталог изложбе 26, Београд: Музеј града Београда.
- Поповић, Д.** (1935), Грађа за историју Београда од 1717–1739, *Сјоменик СКА LXXVIII* (Београд).
- Роровић, М.** (1978), Sondažno arheološko istraživanje područja Dorćola, *Arheološki pregled* 20 (Beograd): 117–121.
- Поповић, М.** (2019), *Барокна реконструкција Београда*, у: Барокни Београд : Преображаји 1717–1739, ур. В. Бикић, Београд: Археолошки институт (Посебна издања 69): Музеј града Београда: 38–59.
- Поповић, М. и Шкаламера, Ж.** (1978), *Дорћол, анализа настанка и развоја урбане структуре*, Београд: Археолошки институт.
- Стефановић-Виловски, Т.** (1905), Београд од 1717–1739, по архивским изворима, *Нова искра VII* (Београд): 245–247, 272–276, 297–302, 340–343.
- Томић, В.** (2012), *Бреј за размишљање* : Београд на гравирама од XVI до XIX века, Београд: Музеј града Београда.
- Точанац Радовић, И.** (2019), *Београд њод хабзбуршком влашћу 1717–1739*, у: Барокни Београд : Преображаји 1717–1739, ур. В. Бикић, Београд: Археолошки институт (Посебна издања 69): Музеј града Београда: 12–37.
- Тричковић, Р.** (1973), Београдска тврђава и варош 1739–1789, *Годишњак града Београда XX* (Београд): 49–88.
- Фотић, А.** (1991), Девет прилога историји турског Београда, *Годишњак града Београда XXVIII* (Београд): 103–112.
- Fotic, A.** (2001), Yahyapasa-Oglu Mehmed Pasha's Evkaf in Belgrade, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Volume 54 (4) (Budapest): 437–452.
- Шабановић, Х.** (1970), Урбани развитак Београда од 1521. до 1688. године, *Годишњак града Београда XVII* (Београд): 5–41.
- Шабановић, Х.** (1974), *Град и његово сјановништво у XVI–XVII веку*, у: Историја Београда 1: ур. В. Чубриловић, Београд: Српска академија наука и уметности: Просвета: 385–421.
- Škalamera, Ž.** (1973a), Planovi Beograda iz 1688. godine, *Urbanizam Beograda* 20 (Beograd): 15–18.
- Škalamera, Ž.** (1973b), Planovi barokne rekonstrukcije Beograda iz 1717–1740. godine, *Urbanizam Beograda* 22 (Beograd): 13–18.
- Шкаламера, Ж. и Поповић, М.** (1978), Урбани развој Дорћола, *Годишњак града Београда XXV* (Београд): 211–253.

Summary: NELA MIĆOVIĆ

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF THE REMAINS OF BUILDINGS FROM THE IMARET MOSQUE COMPLEX IN DORĆOL

Attempts to reconstruct the appearance of Belgrade, its oriental structure and the daily life of its citizens are accompanied by many obstacles. The wide range of historical sources will never suffice to recreate a complete picture, and systematic archaeological research is limited and likewise faced by a variety of difficulties. The basis for this paper is the results of archaeological research conducted from 2019 to 2021 at Skenderbegova 12. Historical plans, sources and literature published to date – i.e. those parts of the total corpus of historical literature that can be used to show the spatial development of the Donji Varoš district of Belgrade from the 16th to 19th centuries – were combined with the results of previous archaeological

List of Figures

- Fig. 1 Remains of the building's wall (16th -17th century) and human skeleton (20th century), 2020 (photo: Snežana Negovanović)
- Fig. 2 Remains of buildings from the Imaret mosque complex, 2022 (drawing: I. Filipović Yorke)

investigations of the mentioned area with the aim of enabling the confirmation of known information and its supplementation by new findings.

During archaeological research at the Skenderbegova 12 site, remains that are assumed to belong to buildings from the Imaret mosque complex were discovered. Chronologically, these can be dated to the period from the 16th to the 19th centuries. The oldest layer (16th-17th centuries) includes the presumed remains of the largest and most beautiful iteration of the Imaret/Jahja-Pasha mosque, built by Mehmed Pasha Jahjapašić in 1548-49. The more recent layer contains the remains of buildings from the 18th and 19th centuries, when the whole complex once again bore the name Imaret (Jahja-Pasha or Sindžirli) mosque, after Hatibzade Yahya Pasha restored it in 1741, building a maktab and a madrasa beside it.

The one unexpected discovery was that of the remains of the trapezoidal grave G1, oriented west-east, and built of regularly hewn rectangular stone blocks without binding mortar. The grave's interior bears noticeable traces of intense burning, as a result of which the overwhelming portion of the skeletal remains of the deceased had perished. Based on an analysis of the remaining bones, it is assumed that a 65-year-old man was buried in the grave.

Based on the position of the skeleton as well as the appearance of the grave structure, we cannot reliably claim that the grave is Muslim, unless it is the grave of a prominent member of the Islamic community. Also, there is no mention of a Franciscan burial in this area in historical sources, so there is no reason to attribute the grave to the Franciscans. Deferring to historical sources, Evliya Çelebi states that Abdul-ul-rahim Efendija, mufti of Belgrade, was buried in front of the mihrab of the Imaret mosque, and also that in the courtyard of the Imaret mosque stood a turbe in which Muniri Belgradi, a professor at Jahjapašić's madrasa, was buried. Fotić also states that Abdurahim, Mufti of Belgrade, was buried at the Imaret Mosque in May 1656, and that it was only recently learned that Mehmed Pasha Jahjapašić was buried in Belgrade beside his endowments, as indicated by a request submitted to the Porte in 1687 for a new Quran reader to be sent to the *mausoleum of the late founder of the endowment*. The mentioned historical sources lead us to the conclusion that the grave belongs to the complex of the Imaret mosque, with a tentative dating to the 17th century, while the nišans and tombstones discovered in the well, based on the tombstone inscription (1211 = 1796/97), should date to the 18th century. The results obtained during the research both on the ground and during post-excavation testify to the continuity of not only the Imaret mosque complex but also of the cemetery built beside it.

The archaeological findings discovered at the Skenderbegova 12 site allowed us to confirm and supplement known historical information. Future investigation of the space between Dubrovačka and Skenderbegova streets will further supplement these findings and provide more information about the Imaret mosque complex.

Nela M. Mićović,
archaeologist
Cultural Heritage Preservation Institute of Belgrade
nela.micovic@beogradskonasledje.rs

- Fig. 3 Plan of Belgrade with new fortifications built in 1695 and 1696, Sibinj 1699 (MGB I₁ 312)
- Fig. 4 Plan of Belgrade, Augsburg 1717 (MGB I₁ 3775) Fig. 5. Nišan (female), 2020 (photo: Snežana Negovanović)
- Fig. 5 Plan of Belgrade, 1739 Vienna War Archives (Kriegsarchiv Wien – KAW), Sig. H III d 1410
- Fig. 6 Plan of Belgrade, 1789 Vienna War Archives (Kriegsarchiv Wien – KAW), Sig. H III e 3163
- Fig. 7 Ottoman plan of the city and its neighbourhood boundaries up to Šanac as of 1863 (National Library of Serbia, Cartographic Collection no. 332)
- Fig. 8 Plan of grave G1, 2020 (drawing: J. Parežanin)
- Fig. 9 Nišan (male), 2020 (photo: Snežana Negovanović)
- Fig. 10 Tombstone, 2020 (photo: Snežana Negovanović)
- Fig. 11 Ceramic vessels, 2022 (photo: Snežana Negovanović)